

Kerk binnen de muren

Liturgie in justitiële inrichtingen, geïllustreerd aan acht Paasdiensten¹

Mirjam Sterk en Marcel Barnard

A. De context van het justitiepastoraat en de rol van liturgische elementen daarin

1. Inleiding, vraagstelling en methode

Een integrale en open benadering van de liturgie door middel van methodieken ontleend aan de multi-disciplinaire *ritual studies*, contextualiseert haar op een dubbele manier: enerzijds door nadrukkelijk de actanten, de participanten aan het ritueel in het onderzoek te betrekken en anderzijds door ook de complexe culturele context erin te verdisconteren. Zo integreert een dergelijke benadering van de liturgie dus de antropologische en culturele context in haar onderzoek. Of nog preciezer gesteld, een integrale benadering impliceert een contextuele antropologische en culturele analyse. Nog eens anders gezegd, dankzij deze geïntegreerde methode is het mogelijk om de dynamische relatie tussen de liturgie en haar cultureel-antropologische context te analyseren. De veronderstelling is dus, dat liturgie en context elkaar wederzijds beïnvloeden. De analyse van liturgie in de plurale en meerlagige culturele context van de samenleving is buitengewoon complex en niet eenduidig. In zeer specifieke contexten laat zich een dynamische relatie tussen deze context en de liturgie eenvoudiger aantonen. Studies naar de liturgie in specifieke contexten kunnen daarom functioneren als vingeroefeningen voor complexere onderzoekingen. Het laat zich immers vermoeden dat dergelijke specifieke contexten ook een specifieke invloed hebben op de liturgie en dat andersom de liturgie ook deze context op heel specifieke wijze beïnvloedt. Hoewel we ons in dit onderzoek beperken tot de liturgie in de justitiële context, denken we daarom dat het niettemin exemplarisch is voor onderzoek naar de liturgie ook in de complexe situatie van 'reguliere' kerkelijke gemeenten en parochies. Daarbij hopen we dat een kritische liturgiewetenschap een impuls geeft tot recontextualisering van de liturgie; het is onze overtuiging dat de dynamische samenleving waarin wij leven, vraagt om een dergelijke recontextualisatie. Verschijnselen als individualisering, de

¹ Dit artikel is gebaseerd op een scriptie die werd geschreven door de eerste auteur van dit artikel en begeleid door de tweede en door mw. Dr. H. Meulink-Korf. De scriptie werd verdedigd op het kerkelijk examen van de Nederlandse Hervormde Kerk aan de Universiteit van Amsterdam, 24 oktober 2000: *Kerk binnen de muren. Een onderzoek naar de eredienst in justitiële instellingen.*

verschuiving van een meer hiërarchisch geordende cultuur naar een sterk genivelleerde netwerkcultuur (internet!), de vanzelfsprekende interferentie in deze netwerksamenleving van verschillende betekenisssystemen en de ‘rituelen in overvloed’ – om maar enkele van de dominante tendensen in onze culturele complexiteit te noemen – dwingen tot recontextualisatie.

In dit onderzoek richten we ons op de liturgie in de zeer specifieke context van de justitiële inrichting. De vraag die wij in dit artikel willen beantwoorden, luidt: hoe verhoudt de kerkdienst zich in de specifieke context van een justitiële inrichting tot die context?

In de theologie wordt over gemeentevormen buiten de reguliere gemeente of kerk wel gesproken als over de *ecclesia extra muros*, de kerk buiten de muren. Die terminologie suggereert wellicht een niet al te positieve kwalificatie van deze gemeentevormen in specifieke contexten; er wordt vanuit een ‘binnen’ over een ‘buiten’ gesproken. De overvloed aan, ook seculiere en profane, rituelen en de bloei van wat wel genoemd wordt *wild devotion* kunnen aanleiding geven onderzoek juist vanuit dat ‘buitenperspectief’ te doen. Dan worden ‘binnen’ en ‘buiten’ dus omgekeerd. De titel van dit artikel – die we ontleen aan A. Noordhoek – is daarom méér dan alleen een term die in de justitiële context wordt gebruikt ter aanduiding van de gevangenis, hij wil ook programmatisch en methodisch de legitimiteit van een perspectiefwisseling stipuleren: in de postmoderniteit kon het – vanuit kerkelijke gezichtspunt geziene – ‘buitenperspectief’ wel eens een ‘binnenperspectief’ blijken te zijn. Zo beoogt dit artikel bij te dragen aan de emancipatie, maar ook aan de kwaliteit van het justitiepastoraat.

Het artikel is opgebouwd uit drie delen. In het A-deel verkennen we de context van het justitiepastoraat en de rol van liturgische momenten daarbinnen. Na een inleiding (§ 1) en een globale beschrijving van het onderzoeksveld (§ 2), bespreken we kort eerdere systematische literatuur over de liturgie in het justitiepastoraat (§ 3). Ook bestuderen we in dit deel de liturgie als tekst, door namelijk het *Liturgisch werkboek voor justitiepastores* te analyseren (§ 4). In het B-deel van ons artikel illustreren we de bevindingen aan de hand van acht concrete kerkdiensten, en in het bijzonder van de preken daarin, die in de bajes gehouden zijn onder leiding van protestantse pastores (§ 6). Ook de keuze voor juist de preek als toespitsing, zullen we nog nader toelichten, evenals de methode waarlangs de diensten zijn geselecteerd en geanalyseerd (§ 5). Nu al merken we op, dat onze veronderstelling bij het begin van ons onderzoek was, dat liturgie en preek in de context van de bajes minder als opposities worden gezien en beter met elkaar zijn geïntegreerd. Ook in dit opzicht is het onderzoek daarom exemplarisch voor dat naar andere contexten: te weinig nog is de prediking als onderdeel van de liturgie bestudeerd. Per consequentie treden we bij onze analyse van de preken niet buiten het rituele domein. Ten tweede, gebeden en preek zijn elementen in de liturgie die tot het meest contingente niveau van de liturgische orde behoren, in die zin dat aanwijzingen of indices uit de omgeving er het meest gemakkelijk in worden opgenomen.

Anders gezegd, de preek is een van de onderdelen van de liturgie waarin de justitiële context vermoedelijk het meest naar voren komt.

2. Onderzoeksveld

In deze paragraaf bespreken wij kort enkele formele omschrijvingen van het justitiepastoraat, en de plek van de pastor en de kerkdienst daarin.

2.1. Het justitiepastoraat en de justitiepastor

(Justitie)pastoraat is een vorm van geestelijke verzorging, die we met Heitink hier kortweg kunnen omschrijven als: “de professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging”.² Binnen de Dienst Geestelijke Verzorging in een justitiële inrichting wordt dit mede vanuit de christelijke traditie ingevuld. Aan de meeste inrichtingen is naast de justitiepastor van een protestant kerkgenootschap ook een rooms-katholieke pastor en een humanistisch raadsman of -vrouw verbonden. Daarnaast zijn ook rabbijnen, imams en pandits op declaratiebasis aangesteld voor de zorg van de joodse, islamitische of hindoe gedetineerden.

De *Beginselenwet Gevangeniswezen* (artikel 39 en 40) beschrijft de geestelijke verzorging als: het organiseren van godsdienstoefeningen; het geven van godsdienstonderwijs; het organiseren van gespreksgroepen en bezinningsdagen, en het afleggen van individuele bezoeken. Aan deze wetsbepaling valt een tweetal dingen op. In de eerste plaats, dat de godsdienstoefening, de eredienst dus, voorop staat en ten tweede, dat (net als in de definitie van Heitink) de wettelijke omschrijving sterk vanuit de pastor is gedacht. We gaan daarom nu eerst in op de positie van de pastor.

De functie van de justitiepastor kenmerkt zich door een dubbelheid, die in het categoriale pastoraat vaker voorkomt. De justitiepastores worden benoemd op voordracht van de kerk door de minister van Justitie. Ambtelijk valt hij dus onder de kerk als zendende instantie, c.q. de hoofdpredikant of -aalmoezenier, als werknemer onder het ministerie van justitie, c.q. de directeur van de inrichting.

Met Blom³ kunnen we stellen dat de aanwezigheid van de pastor in een instelling van justitie berust op drie gronden. Ten eerste is er de wettelijke basis. In het artikel 6 van de Grondwet staat, dat ieder het recht heeft zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden en te beleven. Om aan dit grondrecht inhoud te geven zijn geestelijk

² G. HEITINK: De kerken en het bijzonder pastoraat. Enkele ecclesiologische overwegingen, in: *Praktische theologie* 21 (1994), 101-110, 108.

³ M. BLOM: De plaats van de pastor in een justitiële inrichting, in M. BLOM (red.): *Muurvast. Verhalen uit het justitiepastoraat* (Zoetermeer 1996) 9-13.

verzorgers aan de justitiële inrichtingen verbonden. Ten tweede is er de identiteitsgebonden basis. Het is de opdracht van de Kerk de gevangenen te bezoeken en niet aan zijn lot over te laten. Ten derde is er de existentiële basis. De gevangenen lopen door hun detentie op tegen existentiële vragen. Zij kunnen daarvoor terecht bij de geestelijk verzorgers. Zo nuanceert Blom de centrale positie van de pastor die uit de omschrijving van Heitink en uit het wetsartikel zou kunnen blijken.

2.2. Feitelijke gegevens

Voor feitelijke gegevens hebben wij gebruik gemaakt van het meest recente beschikbare jaarverslag van de hoofdpredikant bij de Dienst Justitiële Inrichtingen uit 1996; enkele cijfers, vooral met betrekking tot de kerkdiensten kregen we over het jaar 1999. In 1996 waren in Huizen van Bewaring, Gevangenis, Rijksjeugdinstellingen en TBS Inrichtingen,⁴ 64 predikanten (in 1999: 46,99 fte) en 76 katholieke justitiepastores werkzaam.⁵ Het werk werd verricht bij 75 inrichtingen, units of afdelingen.

In 1999 waren er 3243 kerkdiensten van alle denominaties (tegenover 2856 in 1998). Per week betekent dat gemiddeld 62 kerkdiensten, waaraan gemiddeld 1802 gedetineerden deelnamen, dus 29 per dienst. 1188 vrijwilligers leverden op enigerlei wijze, ook buiten de kerkdienst, een bijdrage (ter vergelijking: in 1989 leverden nog maar 433 vrijwilligers een bijdrage).

2.3. De kerkdienst

Iedere gedetineerde heeft recht op individuele gesprekken met iemand van de Dienst Geestelijke Verzorging. Daartoe vult hij bij binnenkomst in de gevangenis een formulier in waarop hij aangeeft tot welke godsdienstige gezindte hij hoort en of hij prijs stelt op contact met een geestelijk verzorger. Op grond van deze informatie heeft de gedetineerde ook toegang tot de

⁴ Iemand die verdacht wordt van een strafbaar feit, moet zijn voorarrest uit zitten in een Huis van Bewaring. Als de verdachte schuldig wordt bevonden en veroordeeld wordt tot een gevangenisstraf, wordt hij overgeplaatst naar een Gevangenis. Als de verdachte tijdens het begaan van zijn strafbaar feit verminderd of totaal ontoerekeningsvatbaar wordt geacht, dan krijgt hij TBS en wordt hij overgeplaatst naar een TBS-instelling. Als de verdachte jonger is dan 18 jaar en schuldig wordt bevonden, wordt hij in een Rijksjeugdinstelling geplaatst.

⁵ De groep van 64 justitiepredikanten in 1996 bestond uit 19 vrouwelijke en 45 mannelijke predikanten. Dit aantal was als volgt verdeeld over de kerkgenootschappen: 37 hervormde en 21 gereformeerde predikanten, één predikant afkomstig uit de Bond van Pinkstergemeenten, twee uit de Molukse Evangelische kerk, één predikant uit de Christelijk Gereformeerde kerk, één uit de Remonstrantse Broederschap; één predikant was afkomstig uit de Doopsgezinde Broederschap; tenslotte was één ex Baptistische predikant en één priester uit de Oud-Katholieke Kerk (die formeel niet in dit rijtje thuishoort). Van deze predikanten hadden er 18 een fulltime en 46 een parttime dienstverband.

kerkdienst. Wat de kerkdienst betreft is het opvallend dat in een Huis van Bewaring bijna vijftig procent van de gedetineerden de kerkdienst bezoekt. Blom denkt dat dit hoge percentage mogelijk te maken heeft met het feit dat de crisis, die de gevangenhouding met zich meebrengt, het sterkst gevoeld wordt in de eerste periode van hun verblijf bij justitie.⁶ Later in het traject dat de gedetineerde aflegt, ligt dit percentage lager. Toch kan gezegd worden dat in de justitiële inrichtingen de drempel van de kerkzaal laag ligt. Hiervoor zijn externe redenen (uit de cel zijn, mensen van buiten ontmoeten) en intrinsieke motivaties (je mag jezelf zijn, je wordt over jezelf aan het denken gezet) aan te geven.⁷ De meeste inrichtingen beschikken tegenwoordig over een eigen kerkzaal, al of niet ‘versierd’ met voorwerpen gemaakt door gedetineerden. Bij de kerkdienst zijn vaak vrijwilligers van buiten de gevangenis aanwezig, die na de dienst een praatje maken met de gedetineerden en koffie met hen drinken. Ook zijn er tijdens veel diensten muzikanten aanwezig, die een muziekstuk ten gehore brengen of het zingen begeleiden.

3. Literatuuronderzoek: rituele momenten in het justitiepastoraat

In deze paragraaf bespreken we eerder verschenen systematische literatuur over het justitiepastoraat. Het is opvallend dat er weinig is gepubliceerd over de geestelijke verzorging in penitentiaire instellingen, nog minder specifiek over het ritueel-symbolische handelen in de bajes. De literatuur die voorhanden is, is meestal van de hand van katholieke pastores of wetenschappers.⁸ Van protestantse zijde is heel weinig literatuur verschenen.⁹ Er is veel literatuur die gekenmerkt wordt door een narratief karakter; in dit artikel gebruiken we die alleen nu en dan als illustratie.¹⁰ Wij bespreken hieronder eerst een aantal

⁶ BLOM: De plaats 90.

⁷ BLOM: De plaats 91.

⁸ B. KOEF: “Ik was zo graag een van jouw verhalen geworden”, over gevangenis-pastoraat, in *Collationes* 25 (1995) 411-423; W. ROOIJAKKERS: Op zoek naar de mogelijkheden en grenzen van de integratie van het pastoraat in instellingen, in *Praktische theologie* 21 (1994) 85-100; J. VAN DER VEN: Justitiepastoraat binnen de strafrechtelijke rechtshandhaving op menselijke schaal, in *Contactblad voor justitiepastores* 1991, 50-67; H.J.M. VOSSEN: Justitiepastoraat: geestelijke verzorging op het kruispunt van aanbod en vraag, in *Praktische theologie* 20 (1993) 28-41; E. WASSINK: Identiteit en integratiemogelijkheden van het justitiepastoraat, in *Praktische theologie* 21 (1994) 8-17.

⁹ BLOM: De plaats; HEITINK: De kerken en het bijzonder pastoraat; A. NOORDHOEK: De gevangenis als leerplek voor interactieve liturgie, in *Manieren van Vieren. Nadenken over liturgie in veelvoud* (Zoetermeer 1998) 98-114.

¹⁰ Als voorbeeld kan het boek genoemd worden van Blom (zie vorige noot), waarin veel justitiepastores verslag doen van allerlei aspecten van hun werkterrein. Ook de Duitstalige literatuur over het justitiepastoraat kent een narratieve traditie. Als

artikelen over het justitiepastoraat in het algemeen en proberen die in verband te brengen met het rituele handelen waarop wij ons in dit artikel richten; daarna bespreken we twee artikelen over liturgie in de gevangenis.

3.1. Contingentie

Van der Ven zoekt de identiteit van het justitiepastoraat in het bredere, aristotelische begrip contingentie. Contingent is wat niet noodzakelijk en ook niet onmogelijk is. Met betrekking tot de menselijke existentie betekent dat, dat het toeval is dat je er bent als mens en dat je bent zoals je bent. Hij onderscheidt twee vormen van contingentie: absolute en relatieve contingentie. Absolute contingentie heeft betrekking op het definitieve karakter van de grenzen van het menselijk leven, bijvoorbeeld de fysieke eindigheid ervan. Relatieve contingentie heeft betrekking op de grenzen die in een bepaald tijdruimtelijk kader vast lijken te liggen, zoals grenzen van relationele, sociale en maatschappelijke aard. Doel en inhoud van het pastoraal handelen is voor Van der Ven: hulp en bijstand verlenen aan mensen die aanlopen tegen de grenzen van de contingentie. Binnen het paradigma van de contingentie dat Van der Ven aanneemt, kan het rituele handelen heel wel een plaats vinden. De therapeutische en ontlastend/kanaliserende functie of kwaliteit van het ritueel-symbolische handelen zullen dan dominant zijn.¹¹ In riten en symbolen worden immers verbanden aangereikt die de grenzen van de contingentie overschrijden. Rituelen helpen greep te krijgen op de contingentie en geven zo hulp waar mensen tegen de grenzen van het leven of van de situatie aanlopen. De titel van een boekje met gevangenispreken van Karl Barth formuleert deze functie met betrekking tot de justitiële context heel precies (het is een bijbelcitaat uit Jesaja 61/ Lukas 4): *Den Gefangenen Befreiung!*

3.2. Cultisch-rituele verzorging

De therapeutische en ontlastende dimensie van het justitiepastoraat met betrekking tot de contingentie keert terug bij Vossen.¹² Hij onderscheidt drie complementaire modellen in het justitiepastoraat. Deze modellen zijn: aanwezigheidspastoraat, cultisch verzorgingspastoraat en pastorale hulpverlening. Het eerste model is geënt op de evangelische opdracht uit Matteüs 25: "Ik was in de gevangenis en gij hebt Mij bezocht." Bij dit model draait het om het 'er-zijn' van de justitiepastor voor de gedetineerde. De openheid en de beschikbaarheid

voorbeld noemen we hier K. DAIBER & P. RASSOW: *Gemeinde beiderseits der Mauern. Studien und Berichte zum Verhältnis zwischen Ortskirche und Gefängnis-seelsorge* (Hannover 1986) waarin het narratieve element ook de boventoon voert.

¹¹ G. LUKKEN: *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Baarn 1999) 60-64; P. POST: Ritualiteit als symboolhandelen, in M. BARNARD & P. POST (red.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001) 36v.

¹² VOSSEN: Justitiepastoraat.

van de pastor komen voor alles. In het tweede model staat de verzorging van het religieuze leven van de gedetineerden in strikte zin centraal. Het gaat hierbij vooral om de cultische activiteiten, zoals Vossen ze noemt, als kerkdiensten, sacramentele bedieningen en rituele vormgeving van het persoonlijk geloof. Ritualiteit, zo merken wij op, wordt bij de vormgeving van persoonlijk geloof sterk gekleurd naar haar expressieve dimensie. De auteur gaat hierbij uit van de invulling van dit pastoraat vanuit de christelijke traditie. Bij het derde model van de pastorale hulpverlening ligt het accent op de doelgerichte begeleiding van gedetineerden bij het leren omgaan met vragen rond eindigheid en zin. Deze vorm noemt Van der Ven in zijn artikel contingentie-pastoraat. Vossen pleit voor de complementariteit van de modellen:

In onze visie op het pastoraat in de inrichtingen van justitie is het juist het dynamisch samengaan van onbaatzuchtige aanwezigheid en meelevende belangstelling, van cultisch-rituele verzorging, én van doelgerichte pastorale hulpverlening dat de volle betekenis van dit pastoraat uitmaakt.¹³

In het model van cultisch-rituele verzorging, maar ook binnen het contingentie-pastoraat zijn rituele dimensies binnen het justitiepastoraat zichtbaar of denkbaar. Door het aanbieden van rituelen in de liturgie, maar – zo zullen we hieronder ook laten zien – ook buiten de kerkdienst, biedt het justitiepastoraat een zingevingskader waarbinnen gedetineerden hun gevoelens en emoties vorm kunnen geven en grip trachten te krijgen op de contingentie.

3.3. Symbolische functie

Wassink¹⁴ heeft verwante ideeën over de identiteit van het justitiepastoraat en maakt duidelijk welke plaats de ritualiteit daarin inneemt. De identiteit van het pastorale handelen zoekt hij in het overkoepelende begrip: het bieden van pastorale basiszorg. In deze basiszorg onderscheidt hij een aantal aspecten: aanwezigheid, het diaconale, het religieuze en ambtelijke aspect, en tenslotte het spirituele aspect. Onder dit laatste verstaat hij het onderkennen en benoemen van religieuze ervaringen, meditatie en dergelijke.

Wassink gaat nadrukkelijk in op de functie van het pastoraat binnen de context van de justitiële inrichting. Vanuit de instelling gezien biedt het vooral een vrijplaats- en ventilatiefunctie. De inrichting is berekenend, functioneel en instrumenteel, en de gedetineerde weet zich bij voortduring bekeken door psychologen of sociotherapeuten. Dat deze context gevoelens van angst, spanning en agressie oproept, is duidelijk. De vrijplaatsfunctie van het pastoraat – binnen de inrichting vergelijkbaar of zelfs gelijk te stellen met een recreatieve functie – geeft de gedetineerde de ruimte even te zijn wie hij of zij is of wil zijn. De uitwerking van deze functie is een reductie van angst, spanning en agressie.

¹³ VOSSEN: Justitiepastoraat 39.

¹⁴ WASSINK: Identiteit en integratiemogelijkheden.

Ritualiteit binnen dit kader legt weer de nadruk op de kanaliserende/ontlastende functie van rituelen en op de therapeutische dimensie ervan. Nadrukkelijk krijgen rituelen binnen dit kader ook een contrasterende functie met de alledaagse werkelijkheid: ze onderbreken de *Alltag*. Het berekende, functionele en instrumentele wordt door het ritueel opgeheven. Mensen komen uit de hun door het justitiële regiem opgedrongen rol van gedetineerde en voelen zich vrij om tijdelijk deel uit te maken van een andere orde.

Wassink kent aan de pastor en haar pastorale handelen in de justitiële inrichting zelf ook een symbolische functie toe. Hij bedoelt hiermee dat de geestelijk verzorger door zijn aanwezigheid in de totaalinstelling van de gevangenis symbool is voor menselijke waardigheid en openheid voor transcendentie. Het justitiepastoraat, gesymboliseerd in de persoon van de pastor heeft zelf een ritueel aspect in zich. Het verwijst naar de (andere) werkelijkheid waarin iemand zich gekend mag weten ongeacht zijn verleden en toekomst. We zouden de rol van de pastor in zekere zin als een 'symbolische' kunnen betitelen in de zin waarin Paul Post dat heeft gedaan met betrekking tot voorgangers in de liturgie:

Wat de voorganger nu vooral doet, is na het proeven van het symbolisch milieu de beoogde, bedoelde zininhouden in overeenstemming trachten te brengen met de gereciperde of feitelijk toegeëigende betekenissen.¹⁵

In het geval van de justitiepastor moet deze omschrijving in die zin worden aangepast, dat de voorganger het symbolische milieu van de justitiële inrichting én dat van de christelijke traditie in overeenstemming tracht te brengen met toegeëigende betekenissen.

3.4. Tussentijdse conclusie

Uit deze artikelen over het justitiepastoraat in het algemeen laat zich een opvatting van ritueel-symbolisch handelen afleiden die zich richt op een aantal dominante dimensies: de kanaliserende/ontlastende dimensie (verbonden met de recreatieve functie), de *coping*- of therapeutische dimensie, en de expressieve dimensie. De rol van de pastor (en haar pastoraat) is primair een therapeutische, terwijl ook de symbolische rol een belangrijke rol speelt.

3.5. Liturgie in de gevangenis

In twee artikelen is geschreven over de liturgie in de gevangenis. Noordhoek¹⁶ publiceerde een artikel over de moeilijkheden en de mogelijkheden van de liturgie in de gevangenis. Hij beschrijft daarin de eigen aard van de vieringen en het religieuze profiel van de deelnemers. De kerk 'binnen de muren', zoals

¹⁵ Paul POST: Rol en rite. Over liturgisch voorgaan, in *Praktische theologie* 26/2 (1999) 4-23, 16v.

¹⁶ NOORDHOEK: De gevangenis als leerplek.

Noordhoek haar – zie boven – noemt, wordt gekenmerkt door heterogeniteit. Veel gedetineerden hebben geen religieuze achtergrond en als ze deze wel hebben dan is deze heel divers. Ook de situatie van detentie, die immers gekenschetst kan worden als een crisissituatie, vraagt om een andere invulling van de liturgie door de voorganger dan in de kerk ‘buiten de muur’. Noordhoek meent dat er veel aandacht moet worden besteed aan het uitleggen van liederen, teksten en rituelen. Ook moet er ruimte gecreëerd worden om de situatie van de gedetineerden en hun emoties herkenbaar te maken. Noordhoek pleit daarom voor een interactieve liturgie. Wij verstaan dat als: een liturgie die primair als ritueel-symbolische orde wordt benaderd en niet bijvoorbeeld als een kant-en-klaar aanbod vanwege de kerk of de pastor waaraan men al dan niet kan deelnemen. De liturgie dient in haar cultureel-antropologische dimensie serieus te worden genomen, zodat de gedetineerde als participant en de context van de justitiële instelling een integrerend onderdeel van de liturgie uitmaken.

Noordhoek baseert zich onder meer op een artikel van de justitiepastor Koet.¹⁷ Koet vergelijkt de situatie van de gedetineerden in een kerkdienst in een justitiële inrichting met de situatie van de pre-catechumenen uit het begin van het christendom. Daarom pleit Koet ervoor de aanwijzingen van Augustinus voor het eerste geloofsonderricht nu te laten gelden voor kerkdiensten in de justitiële context.¹⁸ Augustinus adviseert (1) je hoeft niet alles te vertellen uit de Schrift, maar kunt hoofdtrekken geven en samenvatten; (2) je moet aantrekkelijke verhalen kiezen. Koet meent dat voor dit laatste vooral samenvattingen van Jezus en Paulus zich bij uitstek lenen.

Na dit literatuuronderzoek gaan we nu over tot de bestudering van de liturgie als tekst.

4. Liturgisch Werkboek voor justitiepastores

4.1. Gegevens en opzet

Eind 1997 verscheen het *Liturgisch werkboek voor justitiepastores*, een uitgave van de bureaus Hoofdaalmoezenier en de Hoofdpredikant.¹⁹ In het ‘Colofon’ wordt bovendien de ‘Dienst Justitiële inrichtingen te Den Haag’ nog als uitgever genoemd. Een redactie van pastores in justitiële inrichtingen is verantwoordelijk

¹⁷ KOET: “Ik was zo graag...”

¹⁸ AUGUSTINUS: *De catechizandis rudibus* (Het eerste geloofsonderricht, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door G. WIJDEVELD) (Baarn 1982).

¹⁹ Th. VAN DUN & S. OENEMA (eindred.), C.G. GROOT-KORSTANJE, M.J. JANSEN, C. VAN KUIJK & A.J. NOORDHOEK (red.): *Liturgisch werkboek voor justitiepastores* (Den Haag 1997). Van Dun leverde een specifieke bijdrage voor de delen A.1 en A.3.2; Groot voor A.4; Jansen voor A.2; Van Kuijk voor A.4; Noordhoek voor A.5 en B.5.1 t/m B.5.3.1; Oenema voor A.3.

voor het geheel van de uitgave, maar van sommige onderdelen staat een enkel redactielid vermeld vanwege zijn of haar specifieke bijdrage. Het colofon vermeldt nadrukkelijk dat het boek uitsluitend voor intern gebruik bestemd en niet vrij verkrijgbaar is (een exemplaar werd ten behoeve van dit onderzoek aan de onderzoekers uitsluitend voor wetenschappelijk onderzoek in bruikleen ter beschikking gesteld). Een aantal fondsen maakte de uitgave mogelijk, daaronder het Rooms-Katholieke en het Protestantse Lectorfonds.

Het boek heeft het uiterlijk van een ordner met een pakket A4-bladen, door tabbladen van elkaar gescheiden. De uitgave is losbladig, om aangevuld en veranderd te kunnen worden. De intentie daarvan wordt nauwkeurig bepaald:

(...) om deel te nemen aan een proces, aan beweging. We gaan wel uit van de kerkelijke traditie, maar we verantwoorden die steeds opnieuw met het oog op de gedetineerde kerkganger. Via dit *Werkboek* kunnen de pastores daarover met elkaar in gesprek gaan, door suggesties en materiaal te blijven aan bieden. Regelmatig zal het *Werkboek* zodocnde worden aangevuld, hernieuwd en geactualiseerd.²⁰

'Traditie' wordt dus bepaald als dynamisch proces, dat binnen de context van de justitiële inrichting een specifieke expressie krijgt. Daarbij is er een nadrukkelijk antropologisch perspectief, omdat rekenschap van deze expressie wordt afgelegd met het oog op de gedetineerde. Het boek heeft een *bottom up* opzet, aangezien er materiaal in verzameld is dat pastores in de verschillende instellingen gebruiken. Eenheid van stijl is daarom nadrukkelijk niet gezocht. Zo ontstaat ook een (oecumenisch) gesprek tussen pastores. Oecumeniteit is vanzelfsprekend in het justitiepastoraat, hoewel iedere pastor vanuit zijn eigen zendende kerk werkt. Het boek biedt ook verwijzingen naar een interreligieuze viering; waarbij pastores uit de kerken in inrichtingen waar geen imam, pandit of rabbi is, soms interreligieuze diensten aanbieden. Een voorbeeld van zo'n dienst is in het boek opgenomen.²¹ Het boek bedoelt geen "bindende en definitieve teksten" te bieden, maar "iedereen is vrij naar eigen verantwoordelijkheid de vieringen te ordenen en te leiden".²² De vorm van het boek is dus uitdrukking van een antropologische en dynamische visie op liturgie, die een startpunt zoekt bij de actuele praxis. Buiten die context mag het ook niet gebruikt worden. Het boek is daarom anders van opzet dan officiële dienstboeken, missalen etcetera.

²⁰ *Liturgisch werkboek*, Woord vooraf.

²¹ *Liturgisch werkboek* A.2.4,11; B.1.5,2; B.2.8 en C.1.5: Rien DE WIT: Van "Dominus Vobiscum" tot "As Salaamu 'Alaikum". Over de geboorte van een interreligieuze dienst.

²² *Liturgisch werkboek*, Inleiding (daar zonder pagina-aanduiding).

Het boek is ook in die zin anders dan reguliere dienstboeken, dat er een ‘Muziekbijlage I’ bij hoort in de vorm van een compactdisc, waarop “enige liederen uit de liedsuggesties” zijn opgenomen door een projectkoor.²³

4.2. Inhoud

We laten nu eerst een verkorte inhoudsopgave volgen en geven daarna een korte toelichting hierop.²⁴ Daaruit blijkt dat het *Werkboek* is te karakteriseren als een ‘dienstboek’ voor justitiële inrichtingen, en tegelijkertijd als ‘liedboek’ en als kleine liturgiek voor die context.

Inhoudsopgave

A. Inleidingen

1. De liturgie van de Grote Feestdagen
2. Gewone vieringen in het weekend
3. Bijzondere vieringen
4. Rituelen met individuen of kleine groepen
5. Muziek en zang in de bajes

B. Voorbeelden en uitwerkingen

1. Bouwstenen: liederen en teksten bij de liturgieën (bij A.1)
2. Voorbeelden van diensten en ideeën (bij A.2)
3. Voorbeelden van diensten en ideeën (bij A.3)
4. Voorbeelden van uitgewerkte rituelen (bij A.4)
5. Muziek en zang in de Bajes (een ideeën bundel bij A.5)

C. Artikelen en literatuur

1. Artikelen
2. Liturgische uitgaven met materiaal

D. Illustratiemateriaal en werkbladen

Al de paragrafen zijn in de inhoudsopgave in het boek nog weer onderverdeeld in subparagrafen.

De paragrafen van de A- en B-delen corresponderen met elkaar, in die zin dat B 1-5 materiaal bevat bij A 1-5.²⁵ In het A-deel is een “algemene en opfrissende inleiding” op de liturgie opgenomen. Het neemt een vertrekpunt bij de feestdagen, vanuit de veronderstelling dat die de basis vormden voor de “dagelijkse liturgische ritmiek” (A.1/ B.1).²⁶ Na deze feestdagen komen de “gewone vieringen in het weekend” aan bod (A.2/ B.2); daarin is ook (maar niet heel nadrukkelijk) aandacht voor avondmaal/eucharistie. Vervolgens

²³ Projectkoor o.l.v. Arjan Noordhoek en Jaap Boeschoten; piano Nico Lok, klarinet Dick Holes; opnameleiding Pim Verdonk. De opnamen werden op 11, 29 en 30 juni en 6 juli 1998 gemaakt in het kerkgebouw ‘Silo’ te Utrecht.

²⁴ Voor een uitvoerige inhoudsopgave zie *Liturgisch werkboek* (daar zonder pagina-aanduiding).

²⁵ Voor een toelichting op de inhoudsopgave zie *Liturgisch werkboek*, Inleiding (daar zonder pagina-aanduiding).

²⁶ *Ibidem*.

worden de “bijzondere vieringen” besproken: belijdenis, doop, huwelijk, sterven, uitvaart (A.3/B.3). Daarna worden “rituelen met individuen of kleine groepen” behandeld (A.4/B.4). In dit deel blijkt de contextualiteit heel nadrukkelijk, omdat het aansluit bij gelegenheden die de context biedt. Genoemd worden: het verlaten van de inrichting, een rouwdienst voor een (eerder) overleden vader, de nagedachtenis aan een vader/moeder/oma/opa/etc., de ingebruikneming en de reiniging of zuivering van een cel, echtscheiding, slapeloosheid, vergeven willen worden, angst, onrust, afsluiten van een periode, ‘verjaardag’ van een delict, ‘verjaardag’ van door een gedetineerde gedode eigen kinderen of partner, de eerste keer dat iemand weer naar buiten mag, naar de zitting van de rechtbank gaan, geboorte van een kind, na de zelfdoding van een familielid of relatie, een verjaardag, niet aanwezig kunnen zijn bij de begrafenis van een familielid of vriend(in) en schuldverwerking.²⁷ Een laatste deel is gewijd aan “muziek en zang in de Bajes” (A.5/ B.5) en bevat 149 liederen onder de nummers 76 tot en met 225,²⁸ overwegend kerkelijk en Nederlandstalig repertoire, steeds afgedrukt met muzieknnotatie,²⁹ zij het dat ook Engelstalige liederen uit het christelijke repertoire,³⁰ een paar populaire popsongs,³¹ en andere liederen³² zijn opgenomen. Aan de serie liederen zijn nog drie Marialieder³³ (zonder muzieknnotatie) en vier ‘diverse liederen’ of acclamaties toegevoegd.³⁴ Zoals gezegd is van een aantal liederen een versie op de bij het boek behorende CD opgenomen.

²⁷ *Liturgisch werkeboek* A.4.3, 27.

²⁸ In de jaren zeventig verscheen een *Zangbundel Geestelijke Verzorging*, samengesteld door Ab KLAPWIJK & J. STEPHAN, die 74 liederen bevatte en niet meer te verkrijgen is. In de jaren tachtig deden JAAP BOESCHOTEN & ARJEN NOORDHOEK een aanvulling hierop het licht zien, een serie liederen die genummerd was 100-154. Deze liederen zijn in het *Liturgisch werkeboek* opnieuw opgenomen, weer onder de nummers 100-154. De nummers 1-74 zijn niet herdrukt. De engelstalige liederen hebben in het *Liturgisch werkeboek* de nummers 75-99 gekregen. De nieuwe liederen kregen de nummers 155-225.

²⁹ Bijvoorbeeld uit *Liturgische gezangen* I en II [22x], *Geroepen om te zingen* [11x], Taizé [3x], of uit bundels van Hans Bouma [6x] of Henk Jongerius [2x].

³⁰ ‘Amen’, ‘A new commandment’, ‘Amazing grace’, ‘By the waters of Babylon’, ‘Go down Moses’, ‘Holy God, we praise thy name’, ‘Kum baya’, ‘Let there be love’, ‘Lord of the dance’, ‘My Lord, what a morning’, ‘Nobody knows the trouble’, ‘O Freedom!’, ‘Pack up your sorrows’, ‘Praise to the Lord’, ‘Sjalom chavarim’, ‘Sometimes I feel like a motherless’, ‘Thank you for giving me’, ‘The Lord has seen me’, ‘Turn, turn, turn’, ‘We shall overcome’.

³¹ ‘Blowing in the wind’, ‘Let it be’.

³² ‘My Bonnie is over the ocean’, ‘You’ll never walk alone’.

³³ *GvL* 447, 471 en 544.

³⁴ ‘Gospodi pomi luj’, ‘Ik roep uw naam’, ‘Kyrice elcison’, ‘Make me a channel of your peace’.

In het C-deel van het *Liturgisch werkboek* zijn enkele achtergrondartikelen opgenomen (C.1)³⁵ en een uitvoerige verwijzing naar liturgische uitgave met materiaal (liederen en muziek, teksten en gebeden, overige literatuur, materiaal [als handreikingen, directoria, hongerdoeken e.d.], naslagwerken; een “veeltalige liturgische woordenlijst” wordt aangekondigd in de inhoudsopgave maar ontbreekt in de map) (C.2). De artikelen hebben een sterk narratief karakter en zijn eerder in dit artikel besproken.

Het D-deel tenslotte bevat illustratiemateriaal en werkbladen, die gekopieerd kunnen worden en gebruikt op liturgiebladen. Behalve illustraties bij bijbelverhalen, treffen we in dit deel kruiswegen, ‘algemene’ christelijke afbeeldingen (kruis, IHS, kruis en anker, lam, pelikaan, doornenkroon, halm, vis, altaar, orgel, kelk, boek, kerkgebouw etc.) aan; veel afbeeldingen verwijzen naar de gevangenis en de gedetineerden.

4.3. Doel van het *Liturgisch werkboek*

Onder 4.1 spraken we al over het doel van het *Liturgisch werkboek*: het wil in het kader van een antropologische en dynamische visie op liturgie, binnen de specifieke context van een justitiële inrichting, een handreiking zijn aan voorgangers om de dynamische kerkelijke tradities met het oog op de gevangene opnieuw te formuleren. Daarbij biedt het de voorgangers niet alleen concreet liturgisch materiaal aan, maar ook achtergrondinformatie over de liturgie speciaal binnen deze specifieke context. Het liturgisch materiaal dat wordt aangeboden beperkt zich niet tot het verbale gedeelte van de kerkdienst, maar omvat ook liederen en afbeeldingen. Ritualiteit is een dominant perspectief in dit boek. Doordat het boek niet alleen voor maar ook door justitiepastores is samengesteld, komt het op uit de actuele praxis en is het daarop gericht. Het beoogt zo ook het onderlinge collegiale oecumenische gesprek. “Ondersteuning en inspiratie aan alle justitiepastores” is nadrukkelijk als een van de doelstellingen geformuleerd.³⁶ Hoewel het boek dus is samengesteld voor en door justitiepastores, heeft het de gedetineerde op het oog. De vraag is dan: hoe wordt de gedetineerde gezien in het *Werkboek*? Deze is immers de actant in de rituelen. Welnu, juist de cultureel-antropologische benadering van de liturgiewetenschap beschouwt de culturele en antropologische context als geïntegreerd deel van de liturgie.

³⁵ Theo VAN DUN: Markanten van de liturgie van de grote feestdagen (C.1.1, 1-5); Theo VAN DUN: Psalm 118. Een paaslied voor in de gevangenis (C.1.2, 1-5); Bart J. KOET: “Kom je nu met de Bijbel aan?” Over God en Godsbeelden onder gevangenen (C.1.3, 1-4); KOET: “Ik was zo graag...” (C.1.4, 1-12; eerder in *Praktische theologie*, zie boven noot 8); DE WIT: Van “*Dominus Vobiscum*” (C.1.5, 1-10, zie boven noot 21); Herke TICHELAAR: Popmuziek en (gevangenis)liturgie (C.1.6, 1).

³⁶ *Liturgisch werkboek*, Inleiding (daar zonder pagina-aanduiding).

4.4. Hoe wordt de gedetineerde gezien?

De groep gedetineerden laat zich niet zozeer definiëren als wel beschrijven in verschillende dimensies. Een aantal dominante kenmerken is: geen kennis van de christelijke traditie, niet kerkelijk actief, multinationalaal en multireligieus. Belangrijk is, dat de gedetineerde door de justitiepastores nadrukkelijk niet alleen als een gevangene, maar ook als een vrij mens wordt gezien. De schuld van de gedetineerde wordt niet weggepoetst, maar tegelijk beseffen de pastores zich dat gevangenen onder een systeem leven, dat hun persoonlijkheid en de daarmee verbonden vrijheid onder sterke druk zet. Schuldbelijdenis en biecht zijn elementen in het liturgische repertoire van de justitiële inrichting, maar ook de proclamatie van de goedheid van mens en wereld. Zo hebben de kerkdiensten ten doel een vrijplaats te zijn binnen een systeem van gecontroleerde dwang. De dominante dimensies van het ritueel, die we bij onze literatuurstudie tegen kwamen, komen hier terug: de ontlastend/kanaliserende, de copings- of therapeutische dimensie, en de expressieve dimensie. Enkele voorbeelden verhelderen dit.

- In een ritueel bij de ingebruikneming van een cel wordt de ruimte gewijd met water, onder de woorden:

Heer, Gij besprenkelt mij en weer ben ik rein.
Gij wast mij schoon en ik ben witter dan sneeuw.

Onder een bewieroking spreekt de pastor:

Opdat de geur van heiligheid deze plek mag herwinnen op de zure lucht van angstig onvermogen en een sterke rook de bleke dampen zal vervangen van ons soms dodelijk tekort.³⁷

- Bij een ritueel rondom het vóórkomen, wil de pastor zelfvertrouwen aanreiken en dat door middel van het ritueel bereiken:

Wat we hierbij willen bereiken is het aanreiken van een stukje vertrouwen: “wat er ook gebeurd is, durf nu jezelf te blijven; herken en vertrouw ook op je positieve kanten; je gaat een diep dal door: aanvaard dat maar verlies jezelf niet.”

Het lied ‘Ik sta voor U in leegte en gemis’ wordt aangereikt.³⁸ Ook de magische dimensie van het ritueel wordt gebuikt: een voorwerp van de gedetineerde wordt gezegend en hem overhandigd met de woorden:

³⁷ *Liturgisch werkeboek* B.4.3, 1v.

³⁸ Huub Oosterhuis; de tweede strofe luidt: “Mijn dagen zijn door twijfel overmand,/ ik ben gevangen in mijn onvermogen./ Hebt Gij mijn naam geschreven in uw hand./ Zult Gij mij bergen in Uw mededogen?/ Mag ik nog levend wonen in Uw land,/ mag ik nog

Ik geef je dit/ houd dit vast/ het is al zo lang een teken, dat iemand van je houdt, probeer daaraan te denken.³⁹

- Deze visie op de gedetineerde blijkt voorts uit de – zoals gezegd: sterk narratieve – achtergrondartikelen in het C-deel van het *Werkboek*. Een enkel voorbeeld:

Want juist in gevangenissen verlangen vele jongens naar een beetje zegen, een beetje hoop. Daarvoor komen ze naar de kerkdiensten. In de kerk worden ze even niet aangesproken op hun slechte kant, maar op hun goede.⁴⁰

We schreven al enkele zinnen over interreligieuze vieringen, die soms door de christelijke pastores worden aangeboden, opdat ‘zoveel mogelijk gelovigen zich konden herkennen’ Een pastor geeft aan dat deze dienst de verwerkelijking van zijn droom was.⁴¹

4.5. Samenvattend: Een karakterisering van het Liturgisch werkboek: dimensies en perspectieven

Ten slotte willen we het *Werkboek* in een aantal kernmomenten karakteriseren. We doen dat als samenvatting van de voorgaande bladzijden en gaan dus niet meer nader op de karakteristieken in. Ze zijn uiteraard niet uitputtend en definiërend, maar duiden eerder bepaalde perspectieven en dimensies aan. Het boek is door zijn uitgave (1) voorlopig. De sterke nadruk op (2) contextualiteit maakt dat het te kwalificeren is als (3) laagdrempelig. Voorts ligt er een sterke nadruk op de (4) rituele en symbolische dimensie, en treedt de (5) verbale dimensie – die niet afwezig is – meer naar de achtergrond. Niet alleen is het boek (6) oecumenisch van aard, maar ook (7) interreligieus. Tenslotte wordt het gekenmerkt door (8) een dynamiek tussen een binnen- en een buitenperspectief.⁴²

eenmaal zien met nieuwe ogen?” B.4.4.2, 1-3. Rituelen met een biecht karakter zijn *Liturgisch werkboek* B.4.6 en B.4.8.

³⁹ *Liturgisch werkboek* B.4.4.2, 3.

⁴⁰ Koet: “Ik was zo graag...” *Liturgisch werkboek* C.1.4, 2.

⁴¹ *Liturgisch werkboek* C.1.5, 1.

⁴² Deze blijkt naast de inhoudelijke nadruk op vrijheid en goedheid, formeel ook onder meer uit de declinatie van een parochie aan de vieringen in een inrichting en aan het gebruik van geconsacreerd brood en wijn uit die parochie in een woord- en communieviering (*Liturgisch werkboek*, A.2.2); voorts uit vrijwilligers van buiten die bij de kerkdiensten zijn en helpen.

B. Acht kerkdiensten binnen de muren

5. Methode van onderzoek

In de inleiding kondigden wij aan, dat wij bevindingen uit ons onderzoek naar de systematische literatuur over ritualiteit in de justitiële context, en naar de liturgie zoals die als tekst wordt gepresenteerd in het *Werkboek*, zouden illustreren aan de hand van acht concrete kerkdiensten en in het bijzonder de preken daarin. Het B-deel van dit artikel bestaat uit deze illustratie.

We gaan hieronder eerst kort in op een aantal methodische aspecten van dit deel van het onderzoek: het doel van dit deel, waarom wij ons in het bijzonder op de preek richtten, hoe de diensten zijn geselecteerd, welke beperkingen dit deel van ons onderzoek kent en de wijze waarop de diensten zijn geanalyseerd.

Door acht concrete kerkdiensten te analyseren, willen we toetsen of de ritualiteit inderdaad wordt ingezet als therapeutisch instrument en copingstrategie, als instrument dat ontlastend en kanaliserend op de emoties werkt, ook wordt getoetst hoe de expressieve dimensie aanwezig is. Ook de veronderstelde therapeutische en symbolische rol van de prediker vraagt om toetsing. Onze vraag is dus of de acht concrete diensten die we bestuderen, de veronderstellingen van het literatuuronderzoek ondersteunen.

Er zijn twee goede redenen om ons onderzoek naar de concrete kerkdiensten toe te spitsen op de preek. Ten eerste veronderstelden we, dat in de specifieke context van de justitiële inrichting liturgie en preek minder als opposities zouden worden beschouwd dan in de reguliere context van de gemeente. Ten tweede is de preek een onderdeel van de liturgie dat gemakkelijk indices uit de omgeving opneemt.⁴³ De preek behoort immers, met de gebeden, tot de meest contingente onderdelen van de liturgie.

Voor ons onderzoek hebben wij in totaal 34 hervormde justitiepredikanten aangeschreven. Dit resulteerde in de ontvangst van acht diensten van justitiepredikanten. We kregen de liturgie en preek op papier. De keuze voor hervormde predikanten is gegeven met het kader waarbinnen dit onderzoek werd uitgevoerd – de hervormde predikantsopleiding – en met de opzet van het oorspronkelijke onderzoek (zie hieronder). We vroegen nadrukkelijk om Paasdiensten. Het jaar waarin het onderzoek werd uitgevoerd was 1998/1999 en de diensten zijn alle van Pasen 1998. Gevraagd werd om diensten van een zelfde zondag om een gelijke thematiek te kunnen analyseren. Onze aanvankelijke opzet om preken naar aanleiding van een zelfde perikoop tot uitgangspunt te nemen, bleek niet uitvoerbaar.⁴⁴

⁴³ Marcel BARNARD: Dynamiek van cultus en cultuur, in BARNARD & POST: *Ritueel bestek* 47-62, 52v.

⁴⁴ In eerste instantie vroegen wij de predikanten om een Paasprek over de tekst die het oecumenisch leerrooster van de (toenmalige) Sectie Eredienst van de Raad van Kerken in Nederland, aangaf. Al snel bleek echter, dat het niet de gewoonte is in de justitiële instellingen volgens dit rooster te preken. Daarom hebben wij een tweede brief

Aan dit onderzoek zijn nadrukkelijk beperkingen gesteld. Verder onderzoek is nodig om die beperkingen te kunnen wegnemen. Ten eerste: er zijn verschillen tussen de dienst en de preek als gesproken en als geschreven tekst. Antropologische elementen vallen bij een analyse van de geschreven tekst weg: gebaar, stem, uiterlijk, kleding, mimiek, plek, etc. van de prediker. Bovendien kon geen empirisch onderzoek worden verricht naar het aantal hoorders en de samenstelling van de groep hoorders. We zijn ons ervan bewust dat dit juist binnen het ritonderzoek belangrijke elementen zijn. Ten tweede: de keuze voor hervormde predikanten was mede ingegeven door de oorspronkelijke opzet van het onderzoek, een vergelijking te maken met Paasdiensten onder leiding van hervormde predikanten uit één bepaalde classis.⁴⁵ Binnen het kader van dit artikel beperken we ons tot een bespreking van de justitiële diensten. Het is niet uit te sluiten dat predikanten van een andere kerkelijke signatuur of rooms-katholieke pastores diensten anders invullen en leiden. Ten derde: de uitspraken die we op grond van deze acht preken doen, gelden alleen voor die acht preken en hebben dus geen algemene geldigheid.

Bij onze analyse van de kerkdiensten, hebben we ons laten leiden door de drie perspectieven die Heitink in zijn *Praktische theologie* centraal stelt: het empirisch, het hermeneutisch en het strategisch perspectief.⁴⁶ Op het kortst gezegd, wordt deze analyse bepaald door de vraag: "wie doet *wat* (ten opzichte van wie), *waar*, *wanneer*, *waarom* en *hoe*?"⁴⁷ Wij hebben die (ogenschijnlijk gemakkelijke maar in feite uiterst gecompliceerde) vraag voor ons onderzoek vruchtbaar gemaakt door allereerst te vragen naar de situationele en feitelijke aspecten van de acht onderzochte kerkdiensten. Door de dienst en de liturgie te bekijken op dit niveau kwamen een aantal feitelikheden aan het licht: wanneer vond de dienst plaats, wie gingen voor, werkten er musici mee en zo ja wie, welke liederen worden gezongen, wordt er behalve tekst en woord ook beeldmateriaal gebruikt, welke vorm hebben teksten en preek? Vervolgens analyseerden wij met name de preken vanuit een hermeneutisch perspectief. Zo treedt de wisselwerking tussen de justitiële context, de christelijke traditie en de preek naar voren. Welke bijbeltekst kozen de pastores, en op welke aspecten van die bijbeltekst richtten zij zich? Hoe vertolkten zij het Paasverhaal in deze specifieke context? Zo blijkt ook, hoe de prediker de inhoud van het Paasevangelie verstaat. Tenslotte hebben we bekeken wat de predikant beoogt met haar preek: het strategisch perspectief. Daarbij hebben we opnieuw

gestuurd, waarin de vraag verbreed werd naar Paasdiensten waarin over het Paasevangelie werd geprekt. Na de eerste brief werd ons vermoeden bevestigd, dat de preek in de inrichtingen van justitie niet los gezien kan worden van de liturgie. Daarom vroegen wij in de tweede brief ook specifiek naar de Paasliturgie.

⁴⁵ Vanwege de gemengde samenstelling van die classis werd gekozen voor de classis Zeist.

⁴⁶ G. HEITINK: *Praktische theologie. Geschiedenis, theorie, handelingsvelden* (Kampen 1993) 154-159.

⁴⁷ HEITINK: *Praktische theologie* 154.

gekeken naar de vorm van de preek en gevraagd in hoeverre deze in dienst staat van het beoogde communicatieve doel. Voorts: welke attitude wil de predikant bij zijn hoorders bewerkstelligen of bereiken?

6. Acht kerkdiensten

6.1. Empirisch perspectief: situationele en feitelijke aspecten

Allereerst is gekeken naar het moment waarop de Paasdienst plaatsvond. In de justitiële inrichtingen vonden de Paasdiensten op wisselende dagen en tijdstippen plaats, zoals zaterdagmiddag of -avond en zondagochtend. Soms werden er in de gevangenis ook meerdere Paasdiensten gevierd, bijvoorbeeld één op zaterdag en twee diensten op zondag. Deze wisselende tijdstippen zouden kunnen samenhangen met het programma van de gedetineerden, de wens van de directie en de aanwezigheid van (bewakings)personeel (in het weekend is minder personeel en bewaking aanwezig). Ook is er vermoedelijk een verband met het gegeven dat bepaalde afdelingen niet tegelijkertijd in een kerkzaal kunnen of mogen worden toegelaten.

Vervolgens is gekeken naar de voorgangers in de dienst. Dit waren dus hervormde predikanten, vier vrouwen en vier mannen. Bij een dienst waarin de preek enigszins afweek van de traditionele vorm en die dialogisch van aard was, waren twee voorgangers aan het woord: de justitiepredikant en een persoon die ambtsdrager noch gedetineerde was. Deze stelde als een interviewer voor de preek twee vragen aan de kerkgangers, die een inleiding vormden op het thema van de preek, dat vervolgens werd uitgewerkt door de justitiepredikant.

Daarna werd gekeken naar de medewerking van musici aan de diensten. In de kerkdienst in de justitiële instelling leverden in zes van de acht bestudeerde diensten musici een bijdrage aan de dienst. Tijdens vier diensten waren koren aanwezig. Twee van de vier koren die een muzikale bijdrage leverden bestonden uit mensen die – ook – een andere dan de Nederlandse taal spraken: een gospelkoor, dat bestond uit asielzoekers van voornamelijk Zaïrezen en een koor, dat zong in de Surinaamse taal. Van het derde koor is niet duidelijk van welke bevolkingsgroep zij afkomstig was. Het vierde koor noemde zich een gemengde culturele zangvereniging. Opvallend is, dat in de multiculturele omgeving van de gevangenis multiculturele koren bij de dienst worden gevraagd. Naast de vier koren waren er in verschillende diensten drie gitaristen, twee violisten en één pianist en waren er een zanger en in een andere dienst een zangeres. Opmerkelijk is dus een grote diversiteit aan muzikanten. Een en ander lijkt de veronderstelling te ondersteunen dat bij de kerkgangers weinig kennis van en ervaring met het zingen van liederen verondersteld mag worden. De aanwezigheid van musici van 'buiten' dynamiseren ook de verhouding tot 'binnen'. Als er kerkliederen worden gezongen, worden deze gezongen of

ondersteund door een koor, zoals het lied 'Licht dat ons aanstoot in de morgen'. Soms wordt alleen door muzikanten gespeeld of gezongen.

Dat brengt ons bij de liederenkeus. Deze bevestigt opnieuw een geringe kennis van het kerklied. Er wordt vooral gebruik gemaakt van eenvoudige of bekende melodieën. Het veelvuldig gebruik van *negro spirituals* in de bestudeerde liturgieën is opvallend. Teksten als 'Oh freedom,/ and before I'd be a slave,/ I'll be burried in my grave/ and go home to my Lord and be free' en 'Glory glory halleluia,/ his truth is marching on' of 'My Lord, what a morning when the stars begin to fall' refereren aan de context van de detentie. Ook andere populaire liederen of melodieën vonden wij in de gevangenisliturgieën: 'Morning has broken' of de melodie van 'U zij de glorie'. De teneur van de liederen is die van bevrijding, overwinning en licht.

Tenslotte keken we naar het gebruik van ander materiaal dan teksten, met name van beeldmateriaal, en naar de vorm van de preek. Twee justitiepredikanten gebruikten een hongerdoek. Eén pastor preekte naar aanleiding van de afbeelding op het Hongerdoek; de ander besteedde er aandacht aan na het Kyrië-gebed in de liturgie. Een andere justitiepastor gebruikte platen van de Kruisweg aan het einde van de liturgie. Een op Goede Vrijdag getoonde videofilm waarin gevangenen hun reactie geven op de kruiswegstatie en die speciaal voor hen was vervaardigd, wordt ook weer genoemd in een preek van een justitiepastor. Bij dit aspect viel op dat naast het gebruik van beeldmateriaal in de preek ook in de liturgiebladen veel gebruik was gemaakt van beeldmateriaal. Zij vielen op door hun aanschouwelijkheid: de meeste waren versierd met allerlei plaatjes, uitgekipt uit een tijdschrift of soms zelf getekend, sommige met daarbij met de hand geschreven teksten.

Naast het gebruik van beeldmateriaal is in de gevangenisdiensten ook veel gebruik gemaakt van poëtische teksten. In een dienst is voor de preek een gedicht van Dom Helder Camara voorgelezen en de predikant komt er in haar preek op terug. Een andere justitiepredikant eindigt zijn preek met een gedicht van A.F. Troost met de titel 'Opstandig'.

Tenslotte nog een aantal opmerkingen met betrekking tot dit empirisch perspectief. Het bleek, dat tijdens twee gevangenisdiensten de Maaltijd van de Heer werd gevierd. Een predikant had het tafelgebed bijgevoegd. Onduidelijk is of bij de viering van deze Maaltijd naast de predikant, een andere ambtsdrager aanwezig was. Verder bleek uit de gevangenisliturgieën dat een aantal keer de schriftlezingen en eenmaal het Onze Vader in verschillende talen (Engels, Spaans) werden afgedrukt.

6.2. Hermeneutisch perspectief

In het algemeen kozen de pastores het Paasevangelie als Schrifttekst voor de Paasdienst. Specifieker: vier justitiepredikanten namen Joh. 20 als uitgangspunt voor hun preek. Dit was ook de tekst die in het leesrooster van de 'Eerste Dag' stond aangegeven. Twee justitiepredikanten namen Luk. 24 als basis voor hun preek, één koos Mar. 16 als uitgangspunt. Eén justitiepredikant heeft niet een

bijbeltekst als uitgangspunt genomen, maar koos voor het Hongerdoek. De voorafgaande zondagen was een aantal figuren van het doek behandeld. Tijdens de Paasdienst werd over de laatste twee nog niet besproken personen van het doek verteld. Het viel op dat in slechts twee van de acht diensten er naast de evangelieteksten gelezen werd uit het Oude Testament (beide uit Gen. 1). We veronderstellen dat dit te maken heeft met de eenvoud die kerkdiensten in justitiële context kenmerkt.

Wellicht heeft de beperking tot één schriftlezing ook met de beschikbare tijd te maken: gevangeniskerkdiensten duren over het algemeen korter dan de gewone kerkelijke diensten.

Wij keken nog specifieker naar welk aspect de predikanten uit de bijbeltekst hebben gelicht. Vrijwel alle justitiepredikanten (met één uitzondering) hebben over hetzelfde aspect gepreekt. Dat aspect was: Pasen is opgewekt worden uit de dood en een nieuw begin maken. De dood wordt hierbij geïnterpreteerd vanuit het perspectief van situaties of gebeurtenissen die mensen 'dood' maken. De context van de justitiële inrichting komt hierin meer of minder expliciet naar voren, zoals we in een vijftal voorbeelden zullen laten zien. De rol van de pastor is overheersend symbolisch, in die zin dat hij het symbolisch milieu van de justitiële inrichting proeft en dat in verband brengt met de symbolische orde van de Schrift en de christelijke traditie.

(1) In een eerste voorbeeld vinden we directe verwijzingen naar de justitiële context. Voor gedetineerden is detentie een crisissituatie, zoals we in het eerste deel van ons onderzoek constateerden. De predikant in dit voorbeeld gaat daar op in in zijn preek over het thema 'opstaan uit de dood en een nieuw begin maken'. Hij zegt:

Jongens, ik vind dit een mooi evangelie. Want hoe vaak zitten wij zelf niet stuk en hoe vaak denken wij niet dat God ons niet meer hoeft. En dan zegt het evangelie van Pasen: God is je trouw. Ook als je het gevoel hebt dat je helemaal op jezelf bent teruggeworpen. Terug bij af. Het mag voor jou een nieuw begin zijn.

Termen als 'stuk zitten', het gevoel hebben, 'dat je op jezelf bent teruggeworpen', 'terug bij af zijn' refereren aan de context van detentie. Verder duiden aanduidingen als 'jongens' en 'God die ons niet meer hoeft' vermoedelijk op de taal in de bajes.

(2) De 'muren' zijn letterlijk aanwezig is een derde voorbeeld. De predikant suggereert een verband tussen enerzijds Pasen en anderzijds bevrijding of zelfs ontsnapping uit de gevangenis, doordat een bres in de betonnen muren geslagen wordt en een opening wordt geforceerd. Toch is de toepassing van zijn eigen suggestie aanmerkelijk minder radicaal en persoonlijk gericht. Hij legt de betekenis van het Paasverhaal uit aan de hand van een plantje in een betonnen muur in de tuin. Het plantje drukt langzaam, terwijl het groeit, de betonnen platen uit elkaar. Hij vergelijkt in zijn preek de dood met een betonnen muur:

‘Niets is zekerder dan de dood’, zeggen we. Zo concreet als *concrete* (Engels voor beton) daar is geen doorkomen aan. Het goede bericht van Pasen is dat er een bres geslagen is, dat er een opening is geforceerd, heel klein misschien als je niet oppast zie je het niet, maar de dood heeft niet langer het laatste woord. Maar je moet er wel oog voor krijgen, je moet het wel willen zien. (...) Pasen vieren betekent: bevrijd worden van de angst voor de dood of voor het hiernamaals omdat er een bres is geslagen in de dood. En het is moed ontvangen en geloof en liefde en hoop om in het hiernamaals gestalte te geven aan het leven met God en met elkaar, zoals Jezus het bedoelde.

(3) De contextuele verwijzingen zijn ook terug te vinden in de volgende preek: noties als ‘een last die je leven doodt’, ‘een geheim dat je verplettert’, ‘vijandschap die eenzaam maakt’ en ‘bedreiging’ lijken aan de context te refereren. De justitiepredikant die over het Hongerdoek preekte, schrijft:

Wat als een steen op je maag ligt, een last die je (leven) doodt, een geheim dat jou verplettert, een vijandschap die je eenzaam maakt, bedreiging waardoor je versteend, verstard raakt – dat zijn de machten van de dood. Om die steen weg te rollen, om een nieuw begin te maken – daartoe roept Jezus ons op. Hij leeft ons dat voor. Hij begint met ons opnieuw, elke dag. Door Hem kunnen wij opnieuw beginnen, elke dag. Weg van de dood, opstaan en leven!

(4) Een andere justitiepator schrijft in zijn preek, dat mensen vaak kiezen voor de dood, dat ze zich verslingeren aan wat donker en heilloos is. Dat ze knielen voor goden en machten die hen het leven onmogelijk maken. Pasen is dan, dat God een nieuwe start maakt. Ook in deze preek herkenbare beelden voor gedetineerden.

(5) In slechts één preek ontbrak een specifieke contextualiteit die kenmerkend is voor de andere geanalyseerde justitiepreken. De predikant belichtte bovendien een geheel ander aspect van het Paasverhaal dan de andere justitiepastores in zijn preek. Hij veronderstelt veel kennis van het christelijk gedachtegoed bij gedetineerden, door woorden als ‘Heiland’ en ‘eersteling der dagen’. Hij schrijft:

Dat is Pasen, dat je luistert naar de stem van de Heiland, de God die ook jou zoekt, waar je ook vandaan komt...! (...) Het is de stem van de levende God die Maria - en niet alleen Maria – ons allemaal roept en uitnodigt. (...) Zo roept hij ons, Groet Hij ons, de Eersteling der dagen op de morgen, op de Morgen der Verrijzenis...

6.3. Strategisch perspectief

In het onderzoek vanuit strategisch perspectief onderzochten we of vorm en inhoud van de prediking corresponderen, anders gevraagd, of het middel van de preek het doel (de boodschap, wat de predikante bereiken wil) dient. Hierbij bleek opnieuw de nauwe samenhang en het ontbreken van oppositie tussen preek en liturgie. Zoals gezegd werd een preek ingeleid door een interview van de kerkgangers. In een andere dienst werd de verkondiging als het ware over de

dienst van de gaven heen getild door aan het eind nog stil te staan bij de laatste kruiswegstatie.

Het strategische doel van de preek blijkt te corresponderen met onze veronderstelling dat rituelen, en dus ook het ritueel van de preek, vooral in hun kanaliserende /ontlastende functie, en als copingstrategie worden ingezet. De justitiepredikanten waren over het algemeen vrij concreet wat betreft het doel van hun preek. We geven opnieuw enkele (korte) voorbeelden, maar verwijzen eerst nog naar de predikant uit het eerste voorbeeld van het hermeneutisch perspectief. Uit dat voorbeeld blijkt dat hij met zijn preek een therapeutisch doel nastreeft, hem dus inzet als copingstrategie: het verleden van 'stuk zitten' maakt plek voor een nieuw begin nu. Hetzelfde geldt voor het vierde voorbeeld. Dit strategisch doel komt zeer frequent terug in de onderzochte diensten, er is sprake van een dominante tendens in deze preken. De predikant uit ons zojuist aangehaalde voorbeeld 6 kiest een ander strategisch perspectief: 'luisteren naar de stem van je Heiland'. Hoe dit vorm krijgt wordt niet nader uitgewerkt.

- (1) "Waar je ook bent, wie je ook bent, je mag opnieuw beginnen."
- (2) "Nee, je kunt je leven niet overdoen. Maar je kunt wel opnieuw beginnen. De rest van je leven begint nu. Met Pasen in de rug."
- (3) "Leven uit het paasevangelie is: weten dat het leven een geschenk is en tegelijk een opdracht, hopen geloven en liefhebben tegen de klippen op en dwars tegen de dood in. En opstaan en protesteren tegen alles wat het menselijk leven benauwd. Weten dat beton, hoe concreet ook, niet het eeuwige leven heeft."
- (4) We spraken al over de dienst waarin een gedicht van Dom Helder Camara in liturgie en preek functioneert (§ 6.1). Het illustreert de contextualiteit van liturgie in de bajes, maar ook de nauwe verwevenheid van liturgie en preek. In de preek geeft de pastor kort het gedicht weer:

Accepteer de veranderingen die je plannen in de war sturen, je dromen vernietigen, die een totale wending aan je dag geven. Geef God de vrijheid om aan je leven een nieuw begin te geven.

Doel van het gebruik van het gedicht in de preek is de gedetineerden te inspireren. Dom Helder Camara is een voorbeeld van iemand die uit eigen ervaring weet wat het is om – net als de gedetineerden – je status en buitenkant te verliezen. De regering van Brazilië had hem zijn paleis afgenomen en hem een klein kamertje zo groot als een cel – een verwijzing naar de cel van de gedetineerden – gegeven. Dom Helder gaat niet bij de pakken neerzitten, maar ziet in die ervaring de hand van God die hem de kans geeft om een nieuw begin te maken.

Concluderend kunnen we zeggen, dat ritueel en preek beide een therapeutisch doel dienen. Het is daarom niet eenvoudig om te bepalen hoe adequaat de

preek als vorm is voor dit doel. De preek heeft immers geen eigen doel naast en tegenover de liturgie.

6.4. Conclusie

De bestudering van acht concrete kerkdiensten ondersteunt de veronderstellingen van het literatuuronderzoek en van het onderzoek naar het *Liturgisch werkeboek*. Onze veronderstelling dat de liturgie en preek goed zijn geïntegreerd wordt bevestigd door de teneur van de liederen met die van de preken te vergelijken. De bevindingen van ons onderzoek van acht paasdiensten bevestigen het vermoeden dat de ritualiteit, en de preek is daar dus onderdeel van, wordt ingezet als therapeutisch instrument en als copingsstrategie die ontlastend en kanaliserend werkt op de emoties. In haar therapeutische en symbolische rol wil de voorganger niet alleen het symbolisch milieu van gevangenis en Schrift in verband brengen met de wijze waarop de gedetineerden die milieus proeven en zich toe-eigenen, maar ook beoogt zij daarmee een therapeutisch doel. Ons onderzoek kon geen antwoord formuleren op de vraag in hoeverre dit doel wordt gehaald. Pas nadat empirisch onderzoek is gedaan onder de gedetineerden, kan ook de meer principiële vraag in hoeverre rituelen instrumenteel voor een specifiek therapeutisch doel kunnen worden aangewend, worden beantwoord. Het onderzoek vraagt zodoende om een vervolg.

Summary

Church within walls: Liturgy in penitentiary institutions illustrated from eight Easter services

This article deals with the question how the church service is related to the specific context of penitentiary institutions. The title not only refers to the penitentiary institution but also indicates a programmatic and methodological change of perspective: the perspective from outside is treated as the perspective from inside in the sense that 'church' is searched for in a specific situation and not in the regular congregation or parish. After an introduction, the presentation of the question and a description of the method (1), we describe the field of research (2). Subsequently we provide a systematic survey of literature related to ritual acting in penitentiary institutions (3). In more detail we discuss the *Liturgisch werkeboek voor justitiepastores* (4). We found that rituality is always seen as a therapeutical element and as a coping strategy, that functions for canalizing and relief. Research into eight concrete Easter services in penitentiary institutions confirms the 'theory' we found. The services were researched from empirical, hermeneutical and strategical perspectives. Our research confirmed also our assumption that the sermon has no goal in itself apart from the whole liturgy, but is integrated in it. The minister has a therapeutical and symbolical role: he or she relates the symbolical environment of the prison and Scripture to the way in which inmates experience these environments and appropriate them, while at the same time pursuing therapeutical aims. We did not do any research among the inmates themselves.

Drs. M. Sterk studeerde theologie aan de Universiteit van Utrecht en aan de kerkelijke opleiding van de Hervormde Kerk bij de Universiteit van Amsterdam. Zij liep stage in het F.S. Meijersinstituut, toen een selectie-instituut voor TBS-gestelden. Thans is zij bestuursassistent van een Rotterdamse wethouder.

Dr. M. Barnard is hoogleraar liturgiek aan de Unoversiteit Utrecht vanwege de Evangelisch-Lutherse Kerk. Correspondentie-adres: Universiteit Utrecht, Faculteit Godgeleerdheid, Postbus 80105, 3508 TC Utrecht.